

SUOMEN
ILMASTOPANEELI
The Finnish Climate
Change Panel

Šonġadâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ algâalmug sâmmilij tâáhust

Klemetti Näkkäläjärvi, Suvi Juntunen, Jouni J.K. Jaakkola

Suomâ šonġadâhpaaneel almostitmeš 6/2023

Muštottemčáálus

SISKÁLDÂS

1.	Laidiittâs.....	2
2.	Tuávááš.....	2
2.1.	Sâmmiliih Suomâst.....	2
2.2.	Šonġadâhnuvástus kuávdášliih vaiguttâsah algâalmug sâmmiláid.....	3
3.	Sosiokulttuurilâš vuoigâlâšvuotâ.....	5
4.	Šonġadâhpolitiik já sâmikulttuur.....	7
5.	Kuávdášliih šonġadâhtoimâi vuoigâlâšvuodâtábáhtusah sâmmilij tâáhust.....	12
6.	Šonġadâhpolitiik vuoigâlâšvuodâ árvuštállâmkoččâmušah sâmmilij tâáhust.....	15
7.	Oohtânkiasu já ovdedemtáárbuh.....	22
8.	Käldeeh.....	25

1. LAIÐITTÁS

Taan muštottemčáállus ulmen lii pyehtiđ algáaalmug sámmiláid lahtojejee vuoigâlášvuodákoččamušáid já taid vaiguttejje tahheid savâstálmân. Muštottemčáállus puáhtá ávhástálláđ šonjádâhpolitiiktoimâi vuáváámist já tai vaiguttásâi sámmikulttuurân árvuštálmist. Muštottemčáallusist 1) ráhtoo ubâlášvaldálem šonjádâhnuvástus vaiguttásâin sámmikulttuurân šonjádâhvuogâlášvuodâ keččámkuávlust, 2) oovdânpuáhtoo tehálmus sámmiláid já šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuotân vaiguttejje lahâasátem, 3) puáhtojeh oovdânpuáhtoo kuávdášliih šonjádâhvuogâlášvuodâ árvuštálmân lahtojejee almugijkoskâsiih já aalmugliih algáaalmugij vuoigâdvođáid lahtojejee tábáhtusah, 4) analysistoo šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuotâ algáaalmug sámmilij tááhust sehe analysistojeh šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuodâ árvuštállámkoččamušah sámmilij tááhust. Čáálus lii Suomâ šonjádâhpaaneel Ilmastopolitiikan oikeudenmukaisuus (“Šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuotâ”) -haavâ uási. Haavâst lii čielgâdum, maht šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuodâ puáhtá árvuštálláđ kulmâ ooláádmudo peht: juáhu-, tubdástejje já monáttállámvuovij vuoigâlášvuotâ. Vuoigâlášvuodâ árvuštállám vuolgâsaijeen láá vuáđu- já olmoošvuogâdvođah (Kivimaa je. 2023).

Muštottemčáálus vuáijoo tarkkuustálláđ sámmikulttuur já šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuodâ Suomâst sámmilij päikkikuávlun já Taažâst já Ruotâst sámmilij ärbivuávilij aassámkuávlun raajij siste. Šonjádâhtoimâin láá vuoigâlášvuodâvaiguttásah meiddei päikkikuávlun ulguubeln ässee sámmiláid. Vuoigâláš šonjádâhpolitiik puáhtá máhđulávt coggâđ sámmilij meddâlvarrim päikkikuávlust tai tuárjuđ maasâd varrim sámmilij päikkikuávlun, mutâ taan olesváldáláš árvuštállám váátá sierâ tutkâmhaavâ já amnâstuv čokkim.

2. TUÁVÁÁŠ

2.1. Sámmilij Suomâst

Algáaalmug sámmilij sajaduvâst, vuoigâdvođâst jieijâs kielân já kulttuurân sehe uásálistemvuoigâdvođâst asáttuvvoo vuáđuáavâst (731/1999). Sámmilij päikkikuávlun kuleh lánuduv, Aanaar já Ucjuvâ kieldâi kuávlun sehe Laapi palgâs kuávlun Suáđikylá kieldâst (Laahâ sämitiggeest 974/1995, 4 §). Sámmilij ääsih Suomâ lasseen Ruotâst, Taažâst já Ruošâst Kuáládâhjaargâst. Sámmilij arvâleh lede suulân 85 000–120 000 (Jaakkola ji. 2018). Haaldátlávt ärbivuáviláš sámmiláš iäláttâssân annojeh puásuituálu, miäcástem já kuálástem (HE 248/1994), mutâ sámsiärvusist meiddei čuággim já säämi kietátyeji annojeh ärbivuáviláš iäláttâssân. Säämi kulttuurháámán lohhojeh miel sámmikielâ, kulttuur já taaidâ sehe sámmilij ärbivuávilij iäláttâssah. Suomâst láá kulmâ sámmikielâ- já kulttuurjuávu: tave-, aanaar- já nuorttasámmilij. Áárvu miel peeli sámmilij sárnuh sámmikielâ vuossâmuš kielânis. Puoh sámmikielah láá uhkevuávilij.

Lahâasátem ovdánem miel eromášlavváid, tegu luándusuojâlemaahân (9/2023), lii valdum sámmikulttuur hiäjudemkiäldus, adai lahâasátem heiviitem ij uážu hiäjudiđ sámmilij máhđulášvuodâ hárvuttáđ jieijâs kulttuur.

Hiäjudemkiäldus árvuštelliĥ Sämítigge, Nuorttálij sijdáčuákkim, laavâ heiviittejee virgeomâhááh já riehtivuáhádâĥ.

Šonĥâdâĥnubástus lasseen sâmikulttuurân čyecciĥ tedduuĥ pirâstejee siärváduvâst já ekonomâlijĥ tooimâin seĥe historjâlii äärbist. Ärbivuávâlij säâmi iälâttâsâiguin – puásuituálu, miäcâstem, kuálâstem já čuággim – siämmâin kuávluin kištottelliĥ Suomâst eres eennâmkevttimhäämiĥ, tegu vyevedituálu, tuurism, maašiniläš kollekuáivum já malmâuuccâm seĥe jieškote-uvlágân infrastruktuurhaavah. Šonĥâdâĥnubástusân vuáhádum máĥđulâšvuodáid vaaigut historjâlâš äربی, mii lii Suomâst tovâttâm sâmikielâi já kulttuurhäämi uhkevuálásâžžân šoddâm seĥe päikkikuávlust ässee sâmmilij kiäppânem.

Sämítigge ráhtá lovottuvâid Sämítigge valjâluvâttâlmân kullee ulmui já sii párnâi meereest sâmitiggevaaljâi oĥtâvuodâst. Ive 2019 valjâluvâttâlmân kullee ulmuuĥ já sii maajeeldpuátteĥ lijjii 10 769. Sâmmilij päikkikuávlun ulguubeln ääsii suullân 62 prosenttid Suomâ sâmitigge valjâluvâttâlmân kullee ulmuin já sii párnâin (Sämítigge 2019). Stuárráamus uási päikkikuávlun ulguubeln ässee sâmmilijĥ ääsiiĥ kaavpugijĥ já tai aldaaš kieldâin. Sâmmilij meddâlvarriimân päikkikuávlustis láá vaiguttâm eereeb iärrâs vááijuvliiĥ škovliittemmáĥđulâšvuodâĥ, vädis pargo uázžum, ärbivuávâlij iälâttâsâi ĥárjuttemĥinâi já kannattem ĥiäjunem seĥe almolâš kaavpuglume. Meddâlvarrim áštá ärbivuávâlij iälâttâsâi, sâmikielâlij palvâlusâi já päikkikuávlun eellimvuáimálâšvuodâ. Meddâlvarrim árvuštáloo ĥiäjudiĥ meiddei sâmmiliiĥ kulttuurhäämi siäilum, ko kaavpugpirrâsist ärbivuávâliiĥ tááiduh já tiäđuh iä sirdâšuu luándulijĥ vuovvijĥ suĥâpuolvâst nuubân (Näkkäläjärvii. 2020).

OA olmoošvuoiĥđvuodâĥkomitea lii keččâm, ete puoĥ taggaar sâmmilij ĥárjuttem ekonomâläš toimâm, mii lii kulttuur merĥâšittee uási, uázžu siivii- já pooliitläid vuoiĥđvuodâid kyeskee almossoĥâmuš kulttuurlijĥ vuoiĥđvuodâid kiedâvuššee 27 artikĥâl eromâš syeje. Syeji olá meiddei puásuituálu tâi eres iälâttâs moodeern ĥárjuttemvuáhân (Ilmari Länsman jii. vs. Suomâ, No. 511/1992). OA olmoošvuoiĥđvuodâĥkomitea ive 1994 adelem almoskomment nr 23 (50) mielĥ sopâmuš 27 artikĥâl váátá positiivlijĥ eromâštoimâid ucceebloĥon kullee ulmui kulttuurvuoiĥđvuodâi suoijâlmân. Olmoošvuoiĥđvuodâĥkomitea lii meridâm, ete siivii- já pooliitläid vuoiĥđvuodâid kyeskee almossoĥâmuš já ton tulkumvuávâlâšvuotâ láá heiviitmist šonĥâdâĥtoimâi vuoiĥđvuodâ árvuštâlmân (Ioho 5, Human Rights Committee 1994).

2.2. Šonĥâdâĥnubástus kuávdášliiĥ vaiguttâsah algâaalmug sâmmilâid

Šonĥâdâĥnubástus negatiivliiĥ vaiguttâsah algâaalmugáid, sii kulttuurâid já sajadâĥnân láá tubdâstum Paariis šonĥâdâĥsopâmušâst seĥe almugijkoskâsij olmoošvuoiĥđvuodâorgaanij miäradâsâin já avžuuttâsâin (Boyle 2018; Human Rights Committee, 3624/2019, Office of the High Commissioner for Human Rights 2015). Algâaalmugij tááĥust šonĥâdâĥnubástus vuoiĥđlâšvuotân já šonĥâdâĥnubástusân vuáhádumân vaigutteĥ kolonialism äربی, algâaalmugkulttuurij šoddâm uhke vuálá, luánduláppu seĥe siärvusij eellimpirrâsij uccom. Algâaalmugij tááĥust šonĥâdâĥnubástus negatiivlijĥ vaiguttâsâi já taid laĥtojejee vuáhádumetooimâi juáhâsem

lii kuávdásláš vuoigâlášvuodâkoččamuš. Algâalmugij gloobaal uási šaddovisteluoštuin lii ucce, mutâ šonjádâhnuvástus áštá gloobaal täásist algâalmugij kulttuur jotkuuvášvuodâ já puátteevuodâ (United Nations 2023).

Taan lasseen šonjádâhnuvástus coggâm- já vuáhádumetooimah, tegu ruánáá energian sirdum, pyehtih továttid algâalmugij ärbivuáváliij aassâm- já navdášemkuávlui káržum já kištottálee eennâmkevttim lasanem sehe kumulatiivlijd ohtsâšvaiguttásâid oovtâst eres eennâmkevttimhamijguin, tegu vyevdituáloin já turismáin. Suogârdálmân puátih talle vuáhádume já vuoigâlášvuodâ rääjih – mon ennuv puáhtá vuáháduđ ovdil ko kulttuur já ton eromâšvuotâ lappuv. Taam koččamuš láá suogârdállâm sämmilij uásild SAAMI-tutkâmhaavâst (Näkkäljärvi ji. 2020).

Sämmiliih láá eromâš hávâduvááh šonjádâhnuvástus negatiivláid vaiguttásâid. Hávâduvášvuotâ lii eereeb iärrás sämikulttuur uhkevuálásii sajaduv, aalmug uccevuodâ sehe kulttuur já ärbivuáváliij iäláttásâi luánduçonâlášvuodâ puáđus (Jaakkola ji. 2018). Šonjádâhnuvástus lii tutkâmpuátusij mielđ vaiguttâm merhâšitteht sämmilij päikkikuávlui luándun sehe šonjâtiilijđ já táágubeht sämikulttuurân, kielân já iäláttásâid. Pirâstiilij nubástuudijn iäláttásah, luándukevttim já meiddei kielâ kalgeh vuáháduđ nubástussâid. Šonjádâhnuvástusân vuáhádum lii uásild kulttuurláš nubástusproosees, mast kulttuur vuáháduvá eellimpirrásist tábâhtuvvee nubástussâid. Vijdâsub kejâstâh šonjádâhnuvástus aaicâdmist já šonjádâhnuvástus vaiguttásâin sämikulttuurân já sämmilij puátteevuotân lii tohhum SAAMI-haavâst. (Näkkäljärvi ji. 2022). Tutkâmuštiätu šonjádâhnuvástus vaiguttásâin sämikulttuurân sehe sämmilij päikkikuávlui tiilijđ já luándun lassaán ubâ ääigi, mutâ háástus lii uázžud tutkâmpuátusij tiätuvuádu šonjádâhpolitiik já konkreetlij šonjádâhtoimâi uássin. Šonjádâhpolitiikân lahtojeh jieškote-uvlágán siärvádâhliih intresseh, já hástusin lii kavnáđ čuávdusijđ tiilijđ, main toh šaddeh ruossâlâs tutkâmpuátusijguin já algâalmugvuoigâdvuodâiguin. Taat kiedâvuššoo tärhibeht lovvoost 3.

Suomâ sämmilij tiervâsvuodâst ij lah lemin ääigitásásâš já luávdee empiirláš tutkâmuštiätu (vrd. Jaakkola ji. 2018). Lii aggâ nabdeđ, ete šonjádâhnuvástus njuolgâ tiervâsvuotâvaiguttásah, šonjâ robdâalmonij já eromâšávt paahâi lasanem, láá sämmilijn siämmáásullâsiih ko válduaalmugist, veikâ vaiguttásah iä lah tutkum sämmilijn (Jaakkola ji. 2018). Robdâliegâsvuodâtileh lasetteh puácuvuodâ meerhâid já jamâlášvuodâ eromâšávt vuorâsijn, párnáin já kroonisijđ váimu- já kepispuácuvuodâid pyeccee ulmuin. Jis šonjádâhnuvástus coggâm ij luhostuu, taah tiervâsvuotâvaiguttásah lasaneh čyeti-ive loopâkeččin. Háittuvaiguttásâid puáhtá kepidid rahttátmáin pirrás já šonjâtiilij nubástusân. Taažâ já Ruotâ sämikuávluin tohhum tutkâmušâi mielđ šonjádâhnuvástus toovvât epinjuolgâ tiervâsvuotâvaiguttásâid sämmiláid lasseetmáin puácuvuodâi riskâtaheid. Ärbivuáváliij iäláttásâi sajaduv já kannattem hiäjunem toovvât negatiivlijđ mielâtiervâsvuodâvaiguttásâid (Furberg 2016; Kaiser ji. 2015; Stoor ji. 2015; Willox ji. 2015). Eellimvyevi nubástus, sirdum meddâl ärbivuáváliijn sämi-iäláttásâin já säämi purrámušvâáiljust lasetteh eellimtisipuácuvuodâi riiskâid (Jaakkola ji. 2018). Tutkâmušâi mielđ šonjâtiilij nubástusah láá lasettâm pärttiriiskâid ärbivuáváliijn iäláttásâin eromâšávt muottiis ääigi já algâčoovčâ ääigi (Näkkäljärvi ji. 2020).

Vuoigâláš šonjádâhpolitiik kalga huámášid já coggâđ meiddei negatiivlijd tiervâsvuođâ- já pyereestvaijeemvaiguttâsâid, ko pyereestvaijeem lahtoo vuáđuvuoigâdвуođâi olášumán.

Šonjádâhnuvástus já ärbivuávâlij iäláttâsâi šoddâm váddâsubbon pyehtih lasettiđ sâmmilij meddâlvarrim päikkikuávlust, mast láá vijdes vaiguttâsah sâmmilij sajadâhân já šonjádâhnuvástusân vuáhádumán. Sâmmilij vuoigâdвуođah, tegu vuoigâdвуotâ sâmikielâid palvâlussâid sehe Sämitige já nuorttâlij sijdâčuákkim toimâmmâhđulâšvuođah, láá kuávlulávt räijejum sâmmilij päikkikuávlun já nuorttâlij sijdâčuákkim uásild nuorttâlâškuávlun. Lii tehâláš huámášid kumulatiivlijd vaiguttâsâid sehe historjâlii äärbi šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuođâvaiguttâsâid suogârdâldijn.

Tiätuloová 1. Šonjádâhnuvástus já šonjádâhpolitiik vaiguttâsah sâmikulttuurân: vuolgâsajeh já vaiguttâsâi täasih.

- 1) Vuolgâsajehen historjâláš ärbâ. Sâmikulttuur já -kielah láá uhkevuálâsiih staatâi assimilaatio- já siärvâdâhlij nuvástusprosesij keežild, já sâmikulttuur máhđulâšvuođah vuáhâduđ kilelis vuovvijn láá aštum.
- 2) Arktâsâš kuávlun lieggân jotelubboht ko eres maailm kuávlun. Sâmmilij iäláttâsah já kulttuur láá šoddâm arktâsijn tiilijn. Šonjádâhnuvástusân vuáhâdume puáhtá uáiniđ sâmmilâid kulttuurilâš nuvástusprosesin.
- 3) Šonjádâhnuvástus coggâmân já vuáhâdumán viggee monáttâlmij negatiivliih vaiguttâsah: pieggâvyeimihuksim, uđđâ ruukih sehe pirâsresursij sirdem meddâl sâmisiärvus kiävtust vaigutteh njuolgist, epinjuolgâ tai koskâlávt sâmikulttuur eellimtiilijd já vuáhâdummâhđulâšvuođâid.
- 4) Riävtâlâš sajadâh já resurseh. Sâmisiärvusij máhđulâšvuođah uásâlistiđ šonjádâhpolitiikân já toohâđ jieijâs, vaiguttejje sâmikulttuurân vuáđuduvvee šonjádâhpolitiik já kulttuurlijd vuovijd vuáhâduđ šonjádâhnuvástusân.

3. SOSIOKULTTUURLÂŠ VUOIGÂLÂŠVUOTÂ

Vuoigâlâšvuođâ tuávâdâhân lii mangâmerhâšejee, koskâvuođâlâš já kontekstuaallâš, ko sierâ juávhoid vuoigâlâšvuođâ puáhtá merhâšid eres aasijd já tom puáhtá tarkkuđ sierâ keččâmkuávluin. Šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuođâ oolâádmudoh já vuáđu- já olmoošvuoigâdвuođâoolâádmudoh láá oovdânpuohtum târhibeht Šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuođâ -haavâ loppâraportist (Kivimaa ji. 2023).

Suomâ aalmuglii täasih vuoigâlâšvuođâ ärvuštâlloo vuáđulaavâ (731/1999) vuáđu- já olmoošvuoigâdвuođânujogâdusâi vuáđu, moid kulá sâmmilij vuoigâdвuođâ jieijâs kulttuurân (17 §), ovdâsvástâdâs pirrâsist (20 §), almolii vâaldi vuáđuvuoigâdвuođâi turvimkenigâsvuođâ (22 §) sehe vuoigâdвuođâ sosiaaltoorvon, áigâpuátun, olgoošmettumvuođân já omâdâhân (6–19 §) sehe sâmmilij vuoigâdвuođâ kulttuurjiešhaaldâšmân (121 §). Lasseen sâmmilij uásâlistemvuoigâdвuođah asâttuvvojeh sâmitiggelavvâin sehe eromâšlavâiguin. Taiguin haldâšeh vuoigâlâšvuođâ Suomâst, já eromâšávt majemui

aagij vuoigâlášvuodâsavâstâlmân láá pajanâm meiddei gloobaal já suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee ovdâsvástádâs oles eennâmpáálu já olmooškode puátteevuodâst luánduláápu já šonjâdâhnuvástus kuávduo. Taah fáádáh kiedâvuššojeh târhibeht tavlustuvâst 2.

Algâaalmugeh feerejeh šonjâdâhtooimâi já šonjâdâhpolitiik čuávumuššân maanġâid sosiokulttuurlijd vuoigâlášvuodâvaiguttâsâid. Taid kuleh vijdes siärvádâhliih já kulttuurliih vaiguttâsah tegu pirrâsân, purrâmušpyevtitmân, huksiimân, ekonomian sehe energiapyevtitmân já -kevttimân čyeccee vaiguttâsah sehe sierâlágán vuoigâlášvuodâ äddejume. Šonjâdâhpolitiik vuoigâlášvuotân lahtojeh tehálávt koččâmušah nuáđi já hiäđui jyehimist, adai moh uásipeelijd kyeddih stuárráámmu nuáđi šonjâdâhtooimâin, mondiet já maht nuáđi puáhtá coggâđ já tassid. Nuáđijyehimkoččâmušah puátih koččâmušân eromášávt infrastruktuurhaavâid suogârdâldijn, moh tuárjuh šonjâdâhnuvástus coggâm já fossiillijn puáldâmušâin luoppâm.

Šonjâdâhpolitiik sosiokulttuurlii vuoigâlášvuodâst láá maanġâ sierâ tääsi ain páihálie tääsist gloobaal táásán. Páihálâš tääsi čuujoot siärvus eellimpirrâsân, kuávlulâš tääsi eennâmkoodán tai ovdâmerkkân sâmmilij päikkikuávlun, aalmuglâš Suomân, paijeelaalmuglâš tave-enâmáid, EU:ân, arktâsâš já Barents kuávlun, já gloobaal čuujoot oles eennâmpáálu táásán já OA miärdâssâid. Ohtâ tääsi puávtáččij leđe aalmugijkoskâsâš sâmikuávlun, moos kuleh Suomâ, Taažâ já Ruotâ taveuásih sehe Kuáládâhjaargâ kuávlun Ruošâst, mutâ taan tääsist iä tääl toovâ šonjâdâhpoolittijd miärdâssâid. Tile puáhtá muttuđ, jis kuhháa valmâštállum tave-eennâmlâš sâmisopâmuš ratifisistoo. Tave-eennâmlii sâmisopâmuš mittomeerrin lii harmonisistid sâmmiláid kyeskee lahâasâtem. Sierâ taasijn sosiokulttuurlâš vuoigâlášvuotâ târkoo sierâ vuovvijn, gloobaal tääsist huolâttuvoo oles eennâmpáálu puátteevuodâst, ko vist aalmuglii tääsist viekkejuvoo gloobaal ovdâsvástádâs já suhâpuolvâst nuubán sirdâšume koskâvuotâ aalmuglâid hiäđoid.

Sâmitiggeest, nuorttâlij sijdâčuákkimist já sâmmilii šonjâdâhrâđdist lii kuávdâšlâš rooli sâmikulttuur miäldâsij šonjâdâhtooimâi miäruštâlmist. Sâmikulttuur miäldâsij já kilelis šonjâdâhtooimâi miäruštâlmist lii tehálâš turvid sosiokulttuurlii vuoigâlášvuodâ vuáđu- já olmoošvuoigâdvođâkenigâsvuodâi olâšuttem lasseen.

Sâmikulttuur tááhust sosiokulttuurlii vuoigâlášvuodâ olâšume Suomâst šonjâdâhtooimâin puáhtá miäruštállâđ hamâšud ei. čuávvo uásitahhein:

- sâmmilii kulttuurhâämi já eellimvyevi vuáhádum já siäilum,
- ärbivuávlâi tiäđu, luándukoskâvuodâ já sâmikielâ siäilum turvim,
- šonjâdâhnuvástus vaiguttâsâi coggâm sâmmilij päikkikuávlust já jo tábâhtum hááitui coggâm,
- sâmikulttuur miäldâsij šonjâdâhtooimâi resursistem já olâšuttem,
- jo tábâhtum kulttuurlij, kielâlij, pirrâslij já eennâmkevttimân lahtojee nubâstusâi huámášem šonjâdâhtooimâin adai kumulatiivlij vaiguttâsâi tubdâm šonjâdâhtooimâin, nuáđijyehimist já puárâttâsâin,

-
- sámi kulttuur táárbui tubdám já olášuttem šonjádáhtooimáin sehe vaiguttejee uásálášvuotá sámmiláid kyeskee šonjádáhtooimái valmáštálmán, vaiguttásái árvuštálmán já čuávumán,
 - tutkum tiätun já árbivuáváláš tiätun vuáduuvvee miárádástoohám šonjádáhtpooliitijn miárádásáin.

Váldikulttuur já lahâasáttejee keččámkuávlust vuoigâlâžžân feerejum laahâ puáhtá tuotâvuodást továttid feerejum ráhtuslii olgoštem. Sámmiliih láá annaam ovdâmerkkân árbivuáváliid sámi-ialáttásáid stivrejejee laaváid olgošteijen, ko tain iä maainâš iäge turvii sámmilij vuoigâdvuodâ jieijâs kulttuurân (kei. Näkkäljärvi ji. 2020). Ko lahâasátem ij huámmáš sámi kulttuur, vaarrân lii, ete lahâasátem já tom olášuttee haaldátlíih miárádásah oovtnálásittem iäláttásáid iäge kulttuurliih ooláádmudoh huámmášuu.

4. ŠONJÁDÁHPOLITIIK JÁ SÁMIKULTTUUR

Šonjádáhlaavâ ohtân mittomeerrin lii visásmittid šonjádáhtooimái vuoigâlášvuodâ sehe turvid pelestis sámmilij hinnáid paijeentooláid já ovdedid jieijâs kielâ já kulttuur (Šonjádáhlaahâ 432/2022 2 §). Taat meerrhâš tom, ete sámmilij uásálistemvuoigâdvuotâ šonjádáhtpolitiikân torvejuvoo já šonjádáhtooimái vuoigâlášvuotâ árvuštáloo sámi kulttuur keččámkuávlust. Šonjádáhlaahâ lii puáhtám sámmilij tááhust kyehti merhâšittee vuoigâlášvuodâ lasettejee ooláádmudo, ko šonjádáhtooimái monáttállámvuovij vuoigâlášvuotâ ovdán, já laahâ lasseet sámmilij uásálistemmáhdulášvuodáid šonjádáhtooimáid sehe sámitige uásálistemvuoigâdvuodái já vuáduum sámmilii šonjádáhráádi vuáduid. Šonjádáhráádn väljejuvvojeh tiedásiärvus ovdástejee sehe sámmilii árbivuáválii tiádu haldástejee (Šonjádáhlaahâ 432/2022 21 §). Šonjádáhráádi tehálmus pargo lii pyevtittid tiätuvuádu šonjádáhtpolitiik toorjân sehe árvuštálláid šonjádáhtooimái vaiguttásáid sámi kulttuurân. Sámmiláš šonjádáhráádi lii uáli áinoošlajásáš orgaan, ko ton pargoost ovtástuvvâv sámmiláš árbivuáváláš tiätu sehe akateemláš tiätu, já tast láá máhdulášvuodah toimáid gloobaal pälgisčáitten Paris šonjádáhtsopâmuš já almugijkoskásij algáalmugáid kyeskee olmoošvuoigâdvuodâkenigâsvuodái oovdedmân šonjádáhtooimáin.

Ive 2023 tooimâs algáttejee sámmiláš šonjádáhráádi puáhtá pyehtid mávsulii tiádu já toimáivtuttásáid šonjádáhtpolitiik oovdedmân já lääččid hinnáid toos, ete šonjádáhtooimah láá vuoigáliih, jis ton paargon adeluvvojeh tuárvi resurseh já máhdulášvuodah toimáid. Sámmilii šonjádáhráádi pargoid kuleh asáttâs miel meiddei šonjádáhtooimái vuoigâlášvuodâkoččamušái árvuštállám sámi kulttuur keččámkuávlust (435/2023 1 § mom. 4), mii máhdulist tubdâstejee vuoigâlášvuodâ huámášem ain vijdásubboht šonjádáhtooimáin. Šonjádáhlaavâ uđâsmittem pyehtim vaiguttásah vuávámvuáhádáhân já vuoigâlášvuotân láá kiedâvuššum vijdásubboht Šonjádáhtpolitiik vuoigâlášvuotâ -haavâ loppâraportist (Kivimaa ji. 2023).

Šonjádáhlaahâ (432/2022) aasát mittomeerijd Suomâ šonjádáhtpolitiik vuáváámân já čuávumân (1 §). Konkreetliih tooimah šonjádáhlaavâ olášutmân asáttuvvojeh sierânâslavâiguin, šonjádáhlaavâ miäldásijn ohjelmijguin já vuávámijguin sehe budjetarválmusmonáttálmáin. Šonjádáhlaavâ mittomeerij olášume váátá merhâšittee tooimáid Suomâ siärváduv sierâ sektorijn. Kuávdášlij šonjádáhtmittomeerij já -tooimái juksâm já

vaiguttásah láá árvuštállum tavlustuvást 1, mast láá tárkkokjum olášuttem máhđuliih vuoigâlášvuodâvaiguttásah sâmmiláid sehe identifisistum ovdedemtáarbuuh šonjádâhtoimâi vuoigâlášvuodâ oovdedmân já šonjádâhnuvástusân vuáhádumân. Vaiguttásah láá šlajättállum njuolgâ, epinjuolgâ já koskâláš vaiguttássân. Šonjádâhpolitiik mittomeerij olášum vaiguttásâid lii tehâláš suogârdállâđ jo muuneeld, vai jo valmâštállammuddoost puáhtá tubdâđ máhđulijđ vuoigâlášvuodâvaiguttásâid já huamášid sierâ vuáđu- já olmoošvuoigâdvuodâkeččâmkuávluid olesvâldálvâđ. Šonjádâhtoimâi vuáváámist sierâ vuáđu- já olmoošvuoigâdvuodâid puáhtá ferttiđ árvuštállâđ já pieijâđ koskâvuotân nubijdiskuin (kei. loho 5). Siämmáá tooimâst pyehtih leđe sehe positiivliih já negatiivliih vaiguttásah, já nube tááhust tooimâi vaiguttâs puáhtá leđe negatiivláš uánihis äigikooskâst, mutâ ovdâmerkkân teknologia ovdánem mielđ vaiguttásah pyehtih muttuđ kuhes äigikooskâst positiivlâžžân. Vaiguttásâid lii tehâláš tubdâđ, vai taid puáhtá rahttâttâđ resursistmáin já sirdummudo čuávdušijguin sehe huamášid sierâlágân kuávlulijđ tiilijđ.

Sâmmilij päikkikuávlust jotolâhvuáhádâh vuáđuduvá vyeligis aalmugmere, kuhes maadhij, ärbivuávalij iäláttâsâi já piäđgui aassâm tiet tääl nanosávt priivaat autovyeijimân. Tegu tavlustâh 1 čáittá, ete keeppidmáin jotoluv šaddovisteluoštuid puáhtá coggâđ šonjádâhnuvástus negatiivlijđ vaiguttásâid sâmikulttuurân, mutâ päikkikuávlun luoštui kepidem váátá jotoluv šleđgâlâžžân toohâm, meccifiävruu puáldámušâi pirâsustevlášvuodâ ovdánem sehe uđđâlágân fievridemvuáháduvâid tuárispele kyláin kieldâkuávdái palvâlussâid.

Statâräädi (2022) raportist aalmuglii vuáhádumvuáváámist ihán 2030 iävtutteh čielgâdemnáál sâmmilii šonjádâhnuvástus vuáhádumohjelm ráhtim. Vuáváámist ličij tehâláš pyehtid oovdân šonjádâhnuvástus jo aiccum já munedum vaiguttásâid sâmikulttuurân, sâmi-iäláttâssâid, sâmmilij päikkikuávlun sehe sâmisiärvusân já árvuštállâđ šonjádâhvuogâlášvuodâ olášume sâmmilij tááhust sehe toohâđ iävtuttâsâid čuávumist já tutkâm táarbuin. Vai vuávám puávtáččij leđe vaigutteijee, tot kolgáččij vuáđuduđ tutkum tiätun sehe iävtuttiđ konkretlijđ tooimâid sâmikulttuur vuáhádum tuárjumân. Vuáhádumvuávám ráhtim puávtáččij leđe luándulávt sâmmilii šonjádâhräädi pargo. Vuáhádumvuávám ráhtim váátá resursijđ sehe tiätuvuáđu peividem, ko vijđâsumos čielgâdâs šonjádâhnuvástus vaiguttâsâin Suomâ sâmikulttuurân lii kuoskâm äigádâhân 1960–2019 (Nâkkäläjarvi je. 2020).

Tavlustâh 1. Šonjâdâhpolitiik kuávdášliih mittomereh, vaiguttâsah já ovdedemtáárbuh sâmikulttuur já vuoigâlâšvuodâ keččâmkuávlust.

		Olášuttem máhđuliih vaiguttâsah sâmikulttuurân			Ovdedemtáárbuh vuoigâlâšvuodâ ovdedmân sâmmilij tááhust
		Njuolgâ vaiguttâsah	Epinjuolgâ vaiguttâsah	Koskâliih vaiguttâsah	
Almoliih vaiguttâsah	Ulmuu toimâm tovâtteijee šaddovisteluoštui kepidem	Njuolgâ positiivlâš vaiguttâs cagga šonjâdâhnuvástus negatiivlijd vaiguttâsâid.	Kištottellee eennâmkevtim lasanem máhđulii pieggâveimihuksim miel. Šleđgâlistum vaattâm ruukimineraalij uuccâm já máhđulij ruukij vuáđudem.	Koloi stuárrum, investistemtáárbuh, ärbivuávâlij iäláttâsâi härjuttem šoddâm váddâsubbon.	Piäivášenergia ávhástállâm ovdedem västidiđ sâmmilij päikkikuávlust tiilijd.
	Jotoluv šaddovistekaa-suluoštui kepidem	Njuolgâ positiivlâš vaiguttâs, cagga šonjâdâhnuvástus negatiivlijd vaiguttâsâid.	Jotteem šoddâm váddâsubbon.	Ärbivuávâlij iäláttâsâi härjuttem tivrom já váddâsubbon šoddâm.	Tárpu ovdediđ pirâsustevlii teknologia/puáldámuš, mon puáhtá kevtiid meccitiilijn já mii kiárdá šooŋa mulsâšuddâm sehe sâmmilij päikkikuávlun heivejeijee juávkkujotoluv.
	Šonjâdâhriiskâi haldâšem	Njuolgâ positiivlâš vaiguttâs. Sâmikulttuurân já eellimpirrâsân čyeccee šonjâdâhriiskâi tubdâm já haldâšem kaavaamist sehe suojälemkuávlui tipšom já kevtim vuávâamist.			
	Šonjâdâhkilleel-vuodâ ovdedem	Kaavam já suojälemkuávlui tipšom já kevtim vuávâm ovdánem.	Mađhâšem já turismpalvâlusâi ovdedem šonjâdâhkilelin puáhtá kepidiđ kištottállâm ärbivuávâlijn iäláttâsâiguin.		Sâmmilij ärbivuávâlij iäláttâsâi šonjâdâhkilleelvuodâ ubâlâšárvuštállâm toohâm.

Vuávám- já čuávumvuáhádáh	Kuhes já koskâkuhes äigikooskâ šonjâdâhvuávám	Positiivlâš vaiguttâs já máhđulâšvuotâ pyerediđ tiätuvuáđu sâmmilii šonjâdâhräädï já sâmmilâšinstituutioi uásâlâšvuotâin já läächčid tooimâid sâmikulttuur turviimân.	Máhđulistiš šonjâdâhtooimâi ruttâdem ovdedem já sâmikulttuur huámášem ruttâdmist.	Almolâš tiäđulâšvuotâ šonjâdâhnuvástusâst já ton ohtâvuotâst sâmmilij vuoigâdvuotâid lassaán.	Sâmitige já nuorttâlij sijdáčuákkim ohtâsâš/jjeijâs šonjâdâhvuávám já ulmeasâtem.
	Eennâmkevttim-sektor šonjâdâhvuávám		Kaavam stivrim huámâšid šonjâdâhnuvástus vuoigâlâšvuotâvaiguttâsâid.	Sierâ eennâmkevttimsektorij já šonjâdâhnuvástus ohtsâšvaiguttâsâi tubdâm sâmikulttuurân	Kaavam já sâmmilij päikkikuávlun vyevdilume já miestâlumevaiguttâsâi negatiivlij vaiguttâsâi estim/coggâm/kompensistem sâmikulttuurân já puásuituálmun.
	Aalmuglâš šonjâdâh-nuvástusân vuáhádumvuávám	Positiivlâš vaiguttâs, máhđulist sâmmilij vuáhádume tuárjoo tooimâi ovdedem.			Sâmmilii šonjâdâhnuvástus vuáhádumvuávám ráhtim sâmmilii šonjâdâhräädist.
	Šonjâdâhpolitiik vuávámij olâšume čuávum já šonjâdâhiemuštâlus	Positiivlâš vaiguttâs, olâšume čuávum máhđulist šonjâdâhpolitiik vaiguttâsâi čuávum sâmikulttuurân já sâmmilij eellimpirrâsân.			Mittârij ovdedem šonjâdâhpolitiik sâmikulttuurvaiguttâsâi čuávumân. Sâmmilâšinstituutioi jjeijâs šonjâdâhtooimâi já šonjâdâhluoštui čuávum jjeijâs ihemuštâlusâstis.

Uásálášvuotá	Sämitige já nuorttálij sijdáčuákkim uásálistem-máđulášvuotah šonjádáhtomáid uđđá šonjádáhlaavá vuáđuld	Sämmilij vaiguttemmáđuláš-vuotah šonjádáhpoltiikân puáráneh.	Olášut Suomá almugijkoskâsijd kenigâsvuotâid. Váátá sämmilášinstituutioin šonjádáhpoltiik äššitubdâmuš.	Lasseet vuáruvaiguttás já tiáđu virgeomáhái já sämmilij kooskân.	
	Sämmiláš šonjádáhräädí	Sämmilij vaiguttemmáđuláš-vuotah šonjádáhpoltiikân puáráneh já šonjádáhpoltiik tiätuvuáđu puárrán. Olášut Paariis šonjádáhsopâmuš.	Aalmugijkoskâsâš ovdâmerkkâ algâaalmugij uásálášvuotâst šonjádáhpoltiikist.	Tiedâsiärvus já ärbivuáválii tiáđu haldâšejei ohtsâšpargo ovdánem.	Toimâmist kalgeh leđe tuárvi resurseh já tievâs hiängáámettumvuotâ, vai pargo puáhtá luhostuđ.

5. KUÁVDÁŠLIH ŠONĠDÂHTOIMÂI VUOIGÂLÂŠVUOĐÂTÁBÁHTUSAH SÄMMILIJ TÁÁHUST

Šonġdâhvuoigâlâšvuotâ lii uáli maŋġooláádlâš já -tááság tuávádâh, já sâmikulttuur tááhust suogârdâlmân puátá tot, maht sierâ vuoigâlâšvuođâddejumeŋ árvuštâllojeh sâmikulttuur koskâvuođâst. Toos lahtoo meiddei gloobaal vuoigâlâšvuotâ, adai oles eennâmpáálu puátteevuotâ nubástuvvee šonġâduvâst, sehe suhâpuolvâst nuubán sirdâšume, puáttee suhâpuolvâi vuoigâdвуotâ elimân, pirrâsân já kulttuurân, sehe hiäđui já nuádi vuoigâlâš jyehim (Newell ji. 2021). Aalmugkuudij gloobaal ovdâsvástádâs, nuádiŋyehim já resurseh koskâvuođâst aalmuglâš hiätun suogârdâllojeh staatâi já kuávlui tääsist EU-täâsi šonġdâhtooimâin. Siärvuslii tääsist suogârdâlmân puátá gloobaal já aalmuglii hiäđu koskâvuotâ páihâlâš kulttuurlâš já iälättâslâš tárboid, sierâ vuoigâlâšvuođâddejuumij teivâdem já nuádiŋyehim.

Šonġdâhtooimâin pyehtih leđe meiddei raajijd rasteldittee vaiguttâsah sâmmiláid ovdâmerkkân tiilijn, main vuávâjeh pieggâvyeimihuksim rájikuávlun tâi sullâsijd ruánáá energia haavâid. Nuuvt kočodum Espoo sopâmuš raajijd rasteldittee pirâsvaiguttâsâi árvuštâlmist váátá, ete ránnjâstaatah kalgeh pyehtid uásálistid kaavam- já huksimhaavâi pirâsvaiguttâsâi árvuštâlmân (YVA) sehe vuávâimij já ohjelmij pirâsvaiguttâsâi árvuštâlmân (SOVA), jis haavâ vaiguttâsah oleh tai staatâi kuávlun (Espoo sopâmuš 67/1997). Taan ohtâvuođâst kalga meiddei čielgâdid máhđulijd vaiguttâsâid sâmikulttuurân sehe kuullâđ ton staatâ sâmisiärvus. Suomâst sâmisiärvus já sâmmilijd uásipeelijd kullii, ko Taažâ Lebesby já Tiänu kieldáid vuávâjii Davvi-pieggâvyeimiruustig, mast liččii lamaš vaiguttâsah Ucjuvvá kuávlun. Suomâ peln haavâ olâšume vaadâi vyeimilinjá ráhtim. Haahâ lii lamaš joođoost ive 2017 ráájist já ucâmušah udâsmittojii ive 2022. Lope pieggâvyeimiruustig já vyeimilinjá ráhtimân ij lah vala miedettum. Sâmmiliih Taažâ já Suomâ peln láá vuástálistám haavâ negatiivlijd enâdâh- já puásuituáluvaiguttâsâi tiet. Hahâtuáimeeh láá annaam haavâ velttidmettumin šonġdâhnuvástus negatiivlij vaiguttâsâi coggâmân (Pirâsministeriö 2017, NVE 2023).

Sâmmilij päikkikuávlust sirdum ruánáá energian já nuádiŋyehim láá uáli äigikyevdileh. Taažâ alemus riehti adelij miärádâsâid ive 2021 puásuisâmmilâšsiärvusij toohâm vaiduid Fosen Vind pieggâvyeimiruustig huksimist Ruándim kuávlui máddááoosijn. Rustigist láá suullân 150 pieggâmillod. Alemus riehti meridij, ete pieggâvyeimihuksim rikoi sâmmilij kulttuurlijd vuoigâdвуođâid, eromâšávt puásuituáluvuoigâdвуođâid, moh láá tähidum siivii- já pooliitláid vuoigâdвуođâid kyeskee almossovâmušâst. Finnodâh tyemmejui suullân miljovnjele euro vaahġsajanmááksun. Alemuu rievti miärádâs ij lah olâšuttum. Sâmmiliih láá ornim oovtâst pirâs- já olmoošvuoigâdвуođâornijdumijguin mielâčáittusijd Oslost já miätá Taažâ kuovâ-njuhčâmáánust 2023 huáputtid alemuu rievti miärádâs olâšuttem. Fosen Vind já Taažâ staatâ iä lah mietimielâliih piedġid puoh teikâ ubâ uásigin pieggâvyeimiohtâduvâin, puásuituálleehkis väätiŋ aainâs-uv uási piedġimnáál (Fjellheim 2022).

Sâmitigge, Taažâ staatâ já vaiduu toohâm puásuituálleeh láá ráđádállâm vuovijn olâšuttid miärádâs, mutâ čuávduš ij lah kavnum. Pieggâvyeimi lii ruánáá sirdum uási, mutâ Taažâ alemuu rievti miel pieggâvyeimihuksim ij uážu luávkkâđ sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigâdвуođâid. Sullâsiih

šonjádáhrihtijotemeh pyehtih šoddáđ táválubbon, jis aalmugliih monáttálmeh, vaiguttásárvuštálmeh já sosiokulttuuriláš vuoigálášvuotá iä torvejuu haaváin aalgá ráájist. Fosen Vind tábáhtus čáittá, ete šonjádáhtooimáin kalga árvuštálláđ almugijkoskásij olmoošvuoigádvuočasopámušái kenigásvuođáid, veiká sopámušah jiejah iä kiedávuškin šonjádáhnuvástus. Suomá sámmilij päikkikuávlust láá kulmá pieggáveimiohtádud lánuduv Kietáruottásist. Vuáváameh uđđá pieggáveimiohtáduvváid iä lah táäl, mutá potentiaallijd pieggáveimikuávluid čielgádeh eidu táäl sámmilij päikkikuávlust kieldáin. Meccihaldáttás luánduriggodáhvuvám miel pieggáveimihaaváid iä aalgát äigipaajeest 2022–2027 sámmilij päikkikuávlust (Meccihaldáttás 2022).

Almugijkoskásii olmoošvuoigádvuođávuáválášvuođást šonjádáhnuvástus láá kiedávušškuáttám vijdáht meiddei olmoošvuoigádvuođakoččámuššán. OA olmoošvuoigádvuođákomitea meridij ive 2022 siivil- já pooliitláš vuoigádvuođáid kyeskee almossopámuš olášutmán kyeskee ohtágásvaidust, ete Australia ij lah áppádám suojáld Torres čuálmi suollui algáaalmugsiárvus šonjádáhnuvástus háitulijn vaiguttásáin. Tánávt Australia lii rikkom siivil- já pooliitláš vuoigádvuođáid kyeskee almugijkoskásii almossopámuš já algáaalmugsiárvus vuoigádvuođá navdášid kulttuurstis “mieláváldálii siáhánemttáá” sii priivaatelimán, perrui já pááikán (almossopámuš 17 já 26 artikkâl). Staata kenigittui sajanmáksid váideid sii feerim hááitu, mutá sajanmáksim táási ij miáruštállum. Sajanmáksim já máhđuláš puáráttás pääcciv Australia staata ovdásvástádássán, jis tot áigu čuávnuđ komitea miáradás. Komitea meridij, ete almossopámuš vuáđuld tarbášuvvojeh já jotelis aalmugliih já almugijkoskásiih tooimah šonjádáhnuvástus vaiguttásái lááivudmán, ko mudoi tot puáhtá luávkkáđ vuoigádvuođá elimán (Human Rights Committee 2022). Miáradás tikkád uđđá kiáinu uđđá šonjádáhrihtijotemáid já riehti prosesáid maailmviđosávt.

Tiätuloová 2. OA olmoošvuoigádvuođákomitea Torresčuálmi suollui algáaalmugsiárvus toohám vaiduu miáradás vaiguttásái árvuštállám algáaalmugij vuoigádvuođái keččámkuávlust.

Miáradásást puáhtá tulkkuđ leđe kulmá válduviestá šonjádáhvuoigálášvuođá olášumán:

1. Algáaalmugij lii vuoigádvuođá suojálmán šonjádáhnuvástus vuástá, já táálááh olmoošvuoigádvuođániävuh fáálih riehtiseje šonjádáhnuvástus negatiivlijd vaiguttásáid vuástá.
2. Staatah, moh iä suojál lahákevttimvándásis kullee ulmuid šonjádáhnuvástus háitulijn vaiguttásáin, pyehtih luávkkáđ sii olmoošvuoigádvuođáid almugijkoskásii rievti vuáđuld.
3. Algáaalmugij ovtáskás ulmuuh já siárvuseh pyehtih vaattáđ viđásubboht olmooš- já kulttuurvuoigádvuođáid olášume šonjádáhnuvástus vuáhádum- já coggámpargoost aalmuglávť sehe almugijkoskásávt já algáttid riehtitábáhtusáid aalmuglávť já tooháđ olmoošvuoigádvuođávaiduid.

OA olmoošvuoigádvođâkomitea miärdâs tuájoo uásild kriterijd, moiguin puáhtá árvuštállâđ šonġâdâhpolitiik vaiguttâsâid sâmikulttuurân já almugjykoskâsij olmoošvuoigádvoúotâsopâmušâi kenigâsvuođâi olâšuttem meiddei Suomâst.

Suomâst iä lah lamaš riehtitábâhtusah šonġâdâhnuvástus, algâalmugvuoigádvođâi já šonġâdâhnuvástusân vuáhádume pirrá. Suomâst pirâsvuáđuvuoigádvođâi árvudem koskâvuodâst sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigádvođâid láá puáttám oovdân eromâšávt Tiänu čácáduv luosâ pivdemkiäldus aasâtmist. Tiänu čácáduv luosâpivdo lii kiäldum ive 2021 rääjist. Kiäldus lii jotkum ihân 2023 já tot árvuštálloo ihâsávt. Tiänu čácáduv kuálâstemkiäldus agâstálloo kyelinaalij turviimáin já luándu maangâmuáđusâšvuodâ turviimáin, moh láá árvuštállum koskâvuodâst sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigádvođâid (HE 56/2022). Vuáđulahâvâljukode lii árvuštállâm, ete Tiänu čácáduv luosâpivdo kiäldus lii vuáđuáavâ miäldâsâš. Tot lii eromâšávt árvuštállâm vuáđuáavâ 20 § koskâvuodâ sâmmilij kulttuurláid vuáđuvuoigádvođâid. Vuáđulahâvâljukode miel luosânaalij tile uázžum kilelis táásán oovded sâmikulttuur jotkuuvâšvuodâ (PeVL 91/2022 vp). Sâmitigge ij lah tuárjum luosâ kuálâstemkiäldus já lii vaattâm rajiittâsâi čuosâtem eres ko sâmmilij hárvuttem luosâpiivdon (Sâmitigge 2023). Sâmitige toohâm iävtuttâs já ton vaiguttâsah iä lah čielgâdum haldâttuvâst.

Tiänu čácáduv luosâ kuálâstemkiäldus lii merhâšittee ovdâtábâhtus, ko sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigádvođâh räijevuvvojeh luosânaalij suojâlem vuáđu. Konflikt lahtoo epinjuolgâ meiddei šonġâdâhnuvástusân, ko šonġâdâhnuvástus arvâluvoo vaiguttiđ negatiivlâvt kyelinaalijd já oorooš lasettâm eereeb iärrâs ruoššâluosâ tietum juuvâst. Alemus riehti lii meiddei linjim, ete sâmmiláid kullee já vuáđuáavâ suoijim kuálâstemvuoigádvoúotâ ij lah rajiimettem, peic meiddei sâmmilij kuálâstemvuoigádvoúotâ puáhtá rajiđ vuáđuáavâ 20 § pirâsvuáđuvuoigádvoúotâ vuáđu kuárŋookyelinaalij turvim várâs (KKO:2022:26). Miärdâsâst láá tiäduúttâm suhâpuolvâst nuubân sirdâšume keččâmkuávu, adai veikâ rajiittâsah hiäjudeh sâmmilij máhđuášvuodâ paijeentollâđ kuálâstemkulttuur tááláá ääigist, toh turviiččii kuittag sâmmilii kuálâstemkulttuur siäilum puáttêvuodâst. Jis kuálâstemkiäldus juátkoo kuhháá, šadda suogârdâlmân, maht luosâpiivdon lahtojee táidutiätu sirdoo luándulijn vuovvijn suhâpuolvâst nuubân. Miärdâsâst pirâsvuoigádvođâh láá árvuštállum merhâšitteen ko sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigádvođâh, mast pyehtih lede vaiguttâsah meiddei árvudijn šonġâdâhtoomâi já -politiik vaiguttâsâid sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigádvođâi olâšumân. Pirâsvuáđuvuoigádvođâid vuáđuáavâ šonġâdâhtoomâ puávtáččij analoglâvt árvuštállâđ tarbâšlâžžân, veikâ tot luávkkááččij sâmmilij vuáđu- já olmoošvuoigádvođâid. Sierâ vuoigâlâšvuodâkoččâmušâi tubdâm já tai árvuštállâm munedem lii tehâlâš šonġâdâhtoomâi vuáváámist, vâi negatiivlijd vuáđu- já olmoošvuoigádvođâivaiguttâsâid puáhtá minimistiđ.

6. ŠONĴĀDĀHPOLITIIK VUOIGĀLĀŠVUOĀĀ ÁRVUŠTĀLLĀMKOČĀMUŠAH SÄMMILIJ TÁÁHUST

Šonĵádâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ lii šlajättállum juáhu- já tubdâsteijee sehe monättállâmuvovij vuoigâlâšvuotân. Šonĵádâhpaaneel šonĵádâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ tarkkuustállee haahâ lii ráhtám vuoigâlâšvuotâ árvuštálmân árvuštállámkočĀmušâid já taid tuárjoo išeškočĀmušâid. ÁrvuštállámkočĀmušah láá uáivildum ávhástállámnaál eromášávt šonĵádâhpolitiik vuávámij já ohjelmij ráhtimist sehe šonĵádâhpolitiik olášuttem tuárjoo haaldátlijn tooimâin. Sämmlilij tááhust haavâst láá vuáijum tubdâsteijee vuoigâlâšvuotâ sehe monättállâmuvovij vuoigâlâšvuotâ tarkkuustálmân. Tubdâsteijee vuoigâlâšvuotâin čujottuvvoo vuossâmustáá amnâsttemes árvoid já sosiokulttuuriláid kočĀmuššâid. Tubdâsteijee vuoigâlâšvuotâin huámášuvvojeh eereeb iárrás sosiokulttuurlih iáruh já ereslágánvuotâst šaddee eromáš táárbuh já hávâduvâšvuotâh. Tubdâsteijee vuoigâlâšvuotâst huámášuvvojeh táálááh epivuoigâlâšvuotâh sehe suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttâsah. (Kivimaa ji. 2023). Monättállâmuvovij vuoigâlâšvuotâst tiáduvvoo Sämmitige já nuortálij sijdâčuákkim sehe sämmlilij šonĵádâhrááđi olmááigásâš, vaigutteijee uásálâšvuotâ šonĵádâhtoimámist.

Tavlustuvâst 2 láá puohtum oovdân kuávdášliih árvuštállámkočĀmušah algâaalmug sämmlilij iáhtun, moh láá oovdâmpuohtum Šonĵádâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ -haavâst (Kivimaa ji. 2023), já tást tárkkilistum sämmlilij já sâmikulttuur kečĀmkuávlust. JV (JO) meerhâš juáhuvoigâlâšvuotâ, TV (TO) tubdâsteijee já MV (MO) monättállâmuvovij vuoigâlâšvuotâ. ÁrvuštállámkočĀmušah láá luándustis almolii tääsist, ko šonĵádâhtoimâh já -politiik tahhojeh sierâ sektorijn já sierâ haldáttuv taasijn – uđđâ šonĵádâhlaavâ mield kieldâtääsist aalmuglii tääsi rái. ÁrvuštállámkočĀmušâin kyehti lává eromáš merhâšitteeh sämmlilij tááhust já kuoskâv tuše sämmliláid. Taah lává monättállâmuvovij vuoigâlâšvuotâst pajaneijee kočĀmuš MV5 “Lii-uv sämmlilij uásálâšvuotâ torvejum sijân kyeskee šonĵádâhpolitiik miárádâstohámist?” sehe tubdâsteijee vuoigâlâšvuotâ kočĀmušâin TV3 “Pyereed-uv/hiájud-uv sämmlilij vuáđu- já olmoošvuoigâdvuotâi olášume sehe kulttuur paijeentoollâm já ovdedem?” Eres árvuštállámkočĀmušâiguin puáhtá tarkkuustálláđ vaiguttâsâid viđđásubboht kuávlulii já ovdâmerkân sierâ sâmikulttuur siste leijee juávhui uáassin. Sämisiárvusist láá meiddei hávâduvâá sajaduvâst leijee juávhuh, tegu párnááh, nuorah já puáráseh, kiáid kalga tubdâstid já árvuštálláđ vaiguttâsâid sii eellimtiilijd (TV2). Sâmikulttuur uásild eromášávt suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttâsâi tubdâm já viggâmuš hááitui minimistmân puáttee suhâpuolváid lii hástulâš já maŋgâooláádlâš kočĀmuš (MV6). Säämi aalmug uccevuotâ taha sämmlilijd uáli hávâduvâžžân siárvádâhláid já pirrâsláid nubástussâid, já oovtâ suhâpuolvâ feerim nubástusah já nubástussâid vuáhádum sirdojeh puáttee suhâpuolváid. Čuávdusij já tooimâi vaiguttâsâid kolgáčĀij áppáid munediđ já čielgáid jieškote-uvlágán skenaarioid meiddei sâmikulttuur puátteevuotân pyeremuu máhđulii tiáđu vuáđu, vai áppádep láäčĀid hinnáid sâmikulttuurân čyeccee suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttâsâi árvuštálmân. Tave-eennâmlilij njunošohtáduv (NCoE) TUNDRA-haavâst láá toohâm skenaarioid puásuituálu puátteevuotân nubástuvvee šonĵáduvâst (Käyhkö & Hortskotte 2017) já SAAMI-haavâst láá čielgádâm sämmlilij uáinuid puátteevuotâst nubástuvvee šonĵáduvâst (Näkkäljärvi ji. 2020).

Tááláá tiileest sámmilij árbivuáválijd iäláttásáid stivrejeijee lahâaasâtmist já haldâttuvâst iä lah iävtuttum konkreetliih tooimah šonjâdâhnuvástusân vuáhádum tuárjumân. Šonjâdâhnuvástusân vuáhádum já šonjâdâhnuvástus coggâm huamášem lahâaasâtmist já toorjâvuáhâduvâst váátá merhâšittee nubástusáid, mooid kalga rahttáttâđ. SAAMI-haavâst láá kavnáttâm, ete puoh palgâsijn iä lah kiävtustis tuárvi sierâlágán iveäigikuáttumeh poccui luándulii raavvâdhaahâm táárbu tuuđâtmân, já iveäigikuáttumij váilum lasseet lasepiemmâm táárbu. Palgâsij raajij uđđâsist árvuštállâm puávtáččij máhđulávt pyehtid lase kuáttumresursijd já máhđulistid kuáttumjuurrâm já šonjâdâhnuvástusân vuáhádume (Näkkäläjärvä ji. 2020). Toorjâvuáhâduv oovdedmáin puávtáččij lääččid hinnáid sehe šonjâdâhnuvástus coggâmân já toos vuáhádumân. Tutkâmušái miel poccui kuáttum cagga tuodârjolgâdâs ruonâsmem adai vyevdilume já miestâlume sehe oovded tuodârjolgâdâs siäilum ávusin sehe vaaigut suonjârdemtäsitiädun já muottuu suddâmliähtun (Cohen ji. 2013, Kaarlejärvä ji. 2015, Olofsson ji. 2009). Tutkâmuštiätun já árbivuáválâš tiätun vuáduduvvee iäláttásái stivrim- já toorjâvuáhâduv uđđâsmittem sáttá lääččid pyereeb máhđulâšvuodâid nuuvt šonjâdâhnuvástus páihálâšvaiguttásái coggâmân ko šonjâdâhnuvástusân vuáhádumân.

Sámmilii šonjâdâhräädist puávtáččij leđe kuávdášlâš rooli šonjâdâhnuvástus táálái já puáttee vaiguttásái myensteristmist sâmikulttuurân. Suomâ kalga še tarkkuustállâđ šonjâdâhpolitiik vaiguttâs algâaalmugáid aalmuglâvt já almugijkoskâsávt uásálistijnis EU- já OA-tääsi šonjâdâhpolitiik valmâštálmân sehe resursistijnis almugijkoskâsijd šonjâdâhtoimáid. Sámitigge já nuorttâlij sijdâčuákkim lává kullum sámmiláid kyeskee árvuštállâmkoččâmušái ráhtimist. Sámmilij tááhust kuávdášlumos árvuštállâmkoččâmušah já tai heiviitmist huamášemnáál keččâmkuávluh láá puohtum oovdân tavlustuvâst 2. Puoh Suomâ šonjâdâhpaneel “Šonjâdâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ” –haavâst rahtum árvuštállâmkoččâmušah kávnovejeh raportist Kivimaa ji. 2023.

Tavlustâh 2. Sämmlilj tááhust kuávdášliih šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâ árvuštállámkoččâmušah já tai heiviitmist huámášemnáál vuotânváldimeh.

	Árvuštállám-koččâmuš	Suogárdállámnáál sämmlilj tááhust	Huámášumeh já vuávâlâšvuotâ	Puáráttâs- já sajanmäksu-koččâmušah
Juáhuvuoiigâlâšvuotâ	JV1: Lasseet-uv/keppid-uv motomij ulmui áigápuáđu huámášitteht?	Maht tooimah vaigutteh sämmlilj áigápuátun sämmlilj päikkikuávlust kuhes/uánihis áigikooskâst?	Sämisiärvus kalga pissood eellimvuáimálâžžân meiddei puátteevuodâ iähtun. Tuše sämmlilj hárvuttem kannatteijee ärbivuáválii iäláttâsâi hárvuttem tuálá sämisiärvus eellimvuáimálâžžân (Ilmari Länsman ji. vs. Suomâ staatâ, 1992, OA olmoošvuoigâdvuodâkomitea).	Lii-uv máhđulâš sajanmäksiđ puáđumonáttâsâid toorjâvuáháduvváin?
	JV2: Lasseet-uv/keppid-uv motomij ulmui máhđulâšvuodâid paargon teikâ iäláttâs háárvutmân?	Maht tooimah vaigutteh sämmlilj ärbivuáválii iäláttâsâi háárvutmân?	Sämmlilâžžân oovtâst juávuuinis kalga turviđ sii ärbivuáválii eellimvyevi iäláttâsâi hárvutteijen (Ilmari Länsman ji. vs. Suomâ staatâ, 1992, OA olmoošvuoigâdvuodâkomitea).	Lii-uv toorjâvuáháduvváin máhđulâš tuárjuđ iäláttâs siäilum já ovdánem?
	JV3: Lasseet-uv/keppid-uv motomáid ulmuid šaddee tiervâsvuodâhiäđuđid tâi -hááituid?	Sämmlilj tiervâsvuodâ já pyereestvaijeem já toos vaigutteijee tahhei addim.	Sämmlilj tiervâsvuodâst já pyereestvajemist ij lah Suomâst luávdee empiirlâš tutkámuštiätu. Vái vaiguttâsâid tiervâsvuotân já pyereestvajemân puáhtá čielgâdiđ luávdeht, ličij tárbu tutkáđ sämmlilj tiervâsvuodâ já pyereestvaijeem. Ruotâst já Taažâst tohum tutkámušâid sämmlilj tiervâsvuodâst já pyereestvajemist puáhtá ávhástállâđ viärdádállámamnâstâhhân.	

<p>JV4: Lasseet-uv/keepid-uv motomáid kuávloid tai ulmuid továttum pirásvaiguttásáid?</p>	<p>Maht tooimah vaigutteh sámmilij päikkikuávlu luándu maangámuáđusášvuotân já toos lahtojejee ärbivuáváláš tiätun já luánduresursij kilelis kevtimân?</p>	<p>Biodiversiteetsopâmuš (Biologlâš maangámuáđusášvuotân kyeskee almosopâmuš, 78/1994) 8(j) artikkâl kenigit Suomâ suojálid sámmilij ärbivuáválii tiäđu já artikkâl 10(c) ärbivuáválii luándukevtim (sámmiliih ärbivuáváliih iäláttásah)</p>	<p>Puáhtá-uv negatiivlijd vaiguttásáid coggáđ ruttádmáin/toimâm oovdedmáin?</p>
<p>JV5: Lasseet-uv/keepid-uv motomáid ulmuid, juávhoiid tai kuávloid čyeccee eres vaiguttásáid Suomâst?</p>	<p>Sámmilij päikkikuávlu lii piäđgui assum kuávlu já iäláttásmáhđulâšvuotâh láá rájálíih. Šonjâdáhtooimâid suogârdâldijn kalga čielgâdiđ, láá-uv tooimâin vaiguttásah sámmilij päikkikuávlu eellimvuáimálâšvuotân.</p>		
<p>JV6: Lasseet-uv hááituid/hiäđuid rijkkâraajij rasta já gloobaallávt?</p>	<p>Maht tooimah vaigutteh sámmiláid Ruotâst, Taažâst já Ruošâst? Magareh vaiguttásah láá algâaalmugij vuoigâdvuotâi olášumân?</p>		

Monáttállámvuovij vuoigálašvuotá	MV2: Lii-uv miáradástoohám valmáštállum tiáđu vuáđuld?	Lii-uv sämmilij šonjádáhräädí pyevtittem tiätuvuáđu valdum huámmášumán?		
	MV5: Lii-uv sämmilij uásálášvuotá torvejum sijnán kyeskee šonjádâhpolitiik miáradástohámist?	Láá-uv viggâm juksâđ rijná, tiätun vuáđuduvvee munemietâmâš? Maht sämmilij iävtuttâsah láá huámmášum šonjádâhpolitiik tooimâin? Lii-uv šonjádâhpolitiik tooimâin huámmášum tiedälâš tiätuvuáđu šonjádâhnuástus vaiguttâsâin sämikulttuurân?	Vaiguttâsárvuštálmist lii máhđulâš čuávvuđ biodiversiteetsopâmuš Akwé: Kon -ravvuid (Pirâshaldáttuv ravvuuh 1/2011), mon miel vaiguttâsárvuštállám kolgáččij leđe juátkojejee já vaiguttejee, vâi tot puáhtá vaiguttiđ tooimâ siskáldâsân.	

	<p>MV6: Maht nuorâi já puáttee suhâpuolvâi keččâmkuávlu (nuorah, párnááh, vala šodâhánnáá) lii valdum huámášumán valmâštálmist?</p>	<p>Láá-uv vaiguttásah árvuštállum kuhes äigikooskâst huámmášmáin nubástusprosesij vaiguttásâid sámmilâš eellimvuáhán?</p>	<p>Olmoošvuoigâdvođâkomitea miáradâsvuáválâšvuodâ miel sámmilâš eellimvyehi kalga pissood kannatteijen puátteevuodâ iähtun. Toomâin kalga árvuštállâđ, maht toh vaigutteh kulttuur já kielâ sirdemân suhâpuolvâst nuubán.</p>	<p>Puáhtá čielgâdiđ, lii-uv máhđulâš tuárjuđ kulttuur já ärbivyevi sirdem suhâpuolvâst nuubán škovliittâs já máttááttâs oovdedmáin sehe oovdedmáin ärbivuáválii tiäđu oppâmaterial. Sámikulttuur puátteevuodâ kolgâččij pyehtid myensteristid sierâlágán skenaarioid nubástuvvee šonjâduvâst, vâi nahcip čielgâdiđ muulsâiävtulijid ovdánempálgáid já tarbâšlijd toomâid suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttásâi coggâmân.</p>
--	--	---	---	--

Tubdâsteijee vuoigâlâšvuotâ	TV2: Lasseet-uv vâi keeppid-uv hávâduvâšvuodâ?	Maht tooimah vaigutteh sâmikielâi já sâmikulttuur uhkevuálásâš sajadâhân já hávâduvâid juávhoið sâmisiärvus siste?			
	TV3: Pyereed-uv/hiäjjud-uv sâmmilij vuáðu- já olmoošvuoigâdvuodâi olâšume sehe kulttuur pajeentoollâm já ovdedem?	Lii-uv sâmikulttuur táálâš tile já toos vaigutteijee tahheeh huámmâšum? Láá-uv vaiguttâsah sâmmilij máhđulâšvuodâid pajeentoollâđ kulttuuris meiddei puátteevuodâst huámmâšum? Lii-uv aalmugijkoskâsâš olmoošvuoigâdvuodâvuávâlâšvuotâ huámmâšum algâaalmugij keččâmkuávlust? Lii-uv čielgâdum, maht máhđulijđ hááituid puáhtá minimistiđ/pyerettiđ?	Sâmmilij vuáðu- já olmoošvuoigâdvuodâi syeji miärâšuvâ vuáđulaavâ vuáđuvuoigâdvuodânuolgâdusâi já almugijkoskâsij olmoošvuoigâdvuotâsopâmušâi sehe olmoošvuoigâdvuodâorgaanij miärâdâsvuávâlâšvuodâ mielð. Sâmitige já nuorttâlij sijðâčuákkim uáinuð vuáðu- já olmoošvuoigâdvuodâi olâšumeest láá kuávðâšliih vuoigâlâšvuodâ olâšume ärvuštâlmist. Šonđâđhnuðâstus lasseen sâmikulttuur teivâð meiddei eres tedduid kištottâllee eennâmkevttim, lahâasâtem, luándulâápu já historjâlii äärbi tiet, mon kalga huámâšið olesvâldâlâvt. Olmoošvuoigâdvuodâkomitea lii kavnâttâm, ete vâlduálmug ekonomâliih já eres hiäðuh iä uážu vâddudið sâmmilii eellimvyevi siäilum já ovdânem. Meiddei kuávlum ovdebâi tooimâi vaiguttâsâid kalga huámâšið kumulatiivlâvt, ko jotonpieijum haavâ vaiguttâsah sâmmilij kulttuur hárjuttem máhđulâšvuodâid ärvuštâllojeh (OA olmoošvuoigâdvuodâkomitea: Äärelä ji. vs. Suomâ staatâ, 1997).		
	TV4: Huámâšuvvojeh-uv jieškote-uvlágân sosiokulttuurliih vuoigâsajeh olâšutmist já viestâdmist?	Lii-uv tiätu finniimist sâmikielâid?			

SAAMI-haavâst lii čielgâdum, ete šonjâdâhnuvâstusân vuáhádum lii jo tääl tovâttâm suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttâsâid. Šonjâdâhnuvâstusân vuáhádume lii algâttum muttemáin puásuítuálu hárvuttemvyevi (puásuipargomaali) 1990-lovo loopâ räájjist. Haavâst identifisistii 11 puásuipargomallid, main kyehti láá muttum eres suujâi ko šonjâdâhnuvâstus tiet tutkâmušâigipaajeest 1960–2018. Siämmást ko puásuipargomalli lii muttum, meiddei uási tááiduin já tiäduin sajan láá puáttám uđđâseh teikâ toh láá uásild lappum. Nuorâmus sâmmilâš puásuítuálei suhâpuolvâ lii oppâm uđđâ puásuítuálu hárvuttem maali, iäge puoh ärbivuáváliih tiäduh já tááiduh sirduu suhâpuolvâst nuubán. Ko šonjâdâhnuvâstus vaiguttâsah jođálmuveh, vaiguttâsah čoggâšuveh suhâpuolvâst nuubán já kulttuurilâš tiätu-táiduvuádu hiäjün (Näkkäljärvi ji. 2020). Suhâpuolvâst nuubán sirdâšuvvee vaiguttâsâi addiimist ličij tehálâš čielgâdiđ säminuorâi já puárâsub sämisuhâpuolvâ uáinuid sehe uuccâđ vuovijd estiđ tái aainâs-uv coggâđ tiätuvuádu njárbum.

Vuádu- já olmoošvuoigâdovuodâi oohânheviittem šonjâdâhpolitiikist váátá tiätuvuádu já maŋgâ sierâ tahhee árvuštállâm. Sierâ vuáduvuoigâdovuodah pyehtih leđe ruossâlâs nubijdiskuin. Talle vuáduvuoigâdovuodâi árvudem puáhtá tovâttiđ ruossâlâsvuodâtiilijid, main almolâš hiätu, olmoošvuoigâdovuodâkenigâsvuodah já meiddei ekonomâliih koččâmušah teivâdeh, tegu Tiänu čácáduv kuálâstemkiäldusääšist. Kuávdâšlâš háástus nubástuvvee šonjâduvâst lii, maht lahâasâtemm já ton heviittem pyehtih västidiđ vuádu- já olmoošvuoigâdovuodâhástusâid. Taat vađâččij lahâasâtemm ovdedem ovdil ko ruossâlâsvuodâtileh šaddeh. Iälâttâsâid stivrejejee lahâasâtemm almosluándusâšvuotâ já oovtnálâsittie prinsii lii kuávdâšlâš ruossâlâsvuodâtile, mon lii uásild tovâttâm tot, ete iälâttâsah ovdeduvvojeh almosvuoigâdovuodâlâš eennâm-, meccivalje- já kyelituállun, iäge iälâttâsâi sierâ kulttuurliih hárvuttemvyevih ijge vuáduvaavâ suojâlem sâmmilâš kulttuurhäämi huámmášuu. Sämitigge lii iävtuttâm, ete Tiänu čácáduv kuálâstemkiäldus räijejuuččij kuoskâđ eres ko sâmmilij kuálâástmân, mutâ kuálâstemvuoigâdovuodâ láá halijdam toollâđ almolâš vuoigâdovuottân, ij etnisâš vuoigâdovuottân, mon čuávumuššân sâmmilij vuádu- já olmoošvuoigâdovuodah räijejuvvojii kuálâstemkiäldusâin. Luánduláápu já šonjâdâhnuvâstus tovâttäm ohtsâšvaiguttâsâi tiet sullâsiih rajimtoomah já eennâmkevttim konflikteh pyehtih lasaniđ sâmmilij päikkikuávlust. Konfliktijd puáhtá estiđ já coggâđ vuoigâlijn šonjâdâhpolitiikáin, mii vuáduvâ tutkum tiätun, sierâ muulsâiävtui čielgâdmân sehe luávdee šonjâdâhpolitiik vuádu- já olmoošvuoigâdovuodâárvuštállâm.

7. OOHŦÄNKIÄSU JÄ OVDEDEMTÄÄRBUH

Šonjâdâhtoomâi vuoigâlâšvuodâtarakuustállâm kalga sâmmilij vuoigâdovuodâi olâšume tááhust porgâđ valmâštállâmmuudoost vaiguttâsárvuštállâm uassin, väi vuoigâlii šonjâdâhpolitiikist puáhtá huolâttiđ. Šonjâdâhtoomah rastelditeh sektorraajiid, já toh tahhojeh sierâ ministeriöin, virgeomâháin, Meccihaldâttâs sâmmilij päikkikuávlui luánduriggoduvâi sehe luándusuojâlemkuávlui tipšom já kevttim vuávâámist, sehe kuávlui já kieldâtääsist. Taat váátá tuárvi noonâ tiätuvuádu sâmikulttuurist, šonjâdâhnuvâstusâst já vuoigâlâšvuodâkoččâmušâin. Virgeomâháin ij lah eidu tääl kevttimstis tuárvi noonâ tiätuvuádu sâmmiláid kyeskee šonjâdâhtoomâi olâšuttem várás. Šonjâdâhlaavâ miel sâmmilii šonjâdâhrääđi kuávdâšlâš rooli

tiätuvuádu pyevtittem, mii váátá resursijd čielgâdem- já hahâtoimâm várás. Aalmuglii šonjádâhnuvástusân vuáhádumohjelmist láá oovdânpuáhtám sâmmilii šonjádâhnuvástusân vuáhádumohjelm ráhtim ovdedemtárbun. Sâmmiláš šonjádâhráádi pyevtittičij tiätuvuádu ohjelm ráhtim várás (Statâráádi 2022). Sâmmilii šonjádâhnuvástusân vuáhádumohjelm ráhtim tuárjuččij merhâšittee vuovvijn virgeomâhái já sâmmilášinstituutioi pargo. Pargoost ličij teháláš tarkkuđ meiddei šonjádâhnuvástus vuoigâlášvuodâkoččâmušáid Suomâ sâmmilij tááhust. Vuáhádumohjelm ráhtim váátá resursijd čielgâdemtoimâm várás. Šonjádâhpaaneel Šonjádâhpolitiik vuoigâlášvuotâ -haavâst ovdedum árvuštállâmkoččâmušah pyehtih tuárjuđ sâmmilii šonjádâhnuvástusân vuáhádumvuávám ráhtim já tiätuvuádu.

Šonjádâhnuvástusâst já toos vuáhádumeest láá vuádu- já olmoošvuoigâdvuodâvaiguttásah sâmmilij sajadâhân já kulttuurân. Tutkâmuštiätu já aalmugijkoskâsâš olmoošvuoigâdvuodâvuávâlášvuotâ šonjádâhnuvástusâst já toos vuáhádume olmoošvuoigâdvuodâovdânmist lassaân ubâ paje já váátá meiddei Suomâst vijdes čuávum. Olmoošvuoigâdvuotâsopâmušái kocceemorgaaneh láá majemui aagij vuávâlášvuodâstis pieijâm huámásume šonjádâhnuvástus vaiguttâsáid vijđasubboht-uv. Šonjádâhnuvástus lii sâmikulttuurân kulttuurlaš vuáhádume, já nuvástusah pyehtih leđe uáli merhâšitteeh já pisovááh eromâšávt luándu maangâmuádušâšvuotân lahtojee ärbivuáválii tiäđu puáttevuodâ iähtun. Šonjádâhnuvástus vaiguttâsáid kolgâččij čuávumđ systemaatlávt, vâi šonjádâhnuvástus vuoigâlášvuodâst puáhtá huoláttid. Suomâst lii almugijkoskâsij olmoošvuoigâdvuotâsopâmušái vuáduđ ovdâsvástádâs turvid sâmikulttuur eellimvuáimâlášvuodâ meiddei puáttevuodâst.

Jo leijee tutkâmuštiäđu vuáduđ šonjádâhnuvástus lii tovâttâm 1) kulttuurlij nuvástusáid, ärbivuovij já tááiđui lappum, mutâ meiddei uđđâ tááiđui já tiäđui šoddâm, 2) kulttuurlij iäláttâsmaalij hárvuttem muttum, 3) nuvástusáid sâmikielâ kevttimist já terminologiast, 4) nuvástusáid sâmmilii eellimvyevist já 5) njuolgâ já epinjuolgâ tiervâsvuotâriiskâid. Nuvástusah láá lamaš sâmmilij jiešráđáláš vuáhádume siärváduv torjuuttáá tai vaiguttâsái čuávumttáá (Näkkäljärvi ji. 2020). Mij tarbâšep systemaattii čuávumtiäđu šonjádâhnuvástus kulttuurlij, kielâlij, iäláttâslij já tiervâsvuodâlij vaiguttâsâin sâmmiláid, amas šonjádâhnuvástusân vuáhádum já šonjádâhtoimâh tovâttid sâmmilii eellimvyevi suddâlume vâldikulttuurân. Vuoigâlii šonjádâhpolitiik iähtun lii vaiguttâsái addim sâmikulttuur tááhust. Almugijkoskâsiih ovdâmeerhah čäittih, ete šonjádâhtoimâin, main sâmmilij vuoigâdvuodâh iä lah huámásum tai pijssájeijee šonjádâhtoimâh iä lah tohhum, čuávumuššân lii vuádu- já olmoošvuoigâdvuodâid rikkom. Suomâst puáhtá lääččid hinnáid sâmmilii šonjádâhráádi raamâin toos, ete tággáár ij tábáhtuu.

Šonjádâhpaaneel Šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ -haahâ

Šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ -haavâst (2021-2023) viggii lasettid äddejume tast, maid vuoigâlâšvuotâ meerhâš šonjádâhpolitiik ohtâvuodâst. Vuoigâlâšvuotâ sierristállui vuádu- já olmoošvuoigâdvuodâin sehe tutkâmuškirjâlâšvuodâst suorgiittum sierâ vuoigâlâšvuodâ ooláádmudoi adai juáhuvuoigâlâšvuodâ, tubdâsteijee já monâttállâmvuovij vuoigâlâšvuodâ peht.

Juáhuvuoigâlâšvuotâ tarkkuustâl šonjádâhtoimâi tovâtem hiäđui já hááitui juáhásem. Juáhuvuoigâlâšvuodâ uáassin tarkkuustállii meiddei pyeretteijee vuoigâlâšvuodâ koččâmušâid adai olâšum hááitui sajanmäksim tâi háittuvaiguttâsâi láivudem.

Tubdâsteijee vuoigâlâšvuotâ piäjä huámmâšuumees toos, maht ulmui sierâlágán sajaduvah já ovdâmerkkân sosiokulttuurlih tahheeh vaigutteh šonjádâhpolitiik čuávumušâi čuoccamân.

Monâttállâmvuovij vuoigâlâšvuodâin tarkkuustálloo tot, mon vuoigâlâšvuotâ sierâ pooliitlii miärádâstoochâm mudoh láá.

- Ilmastopolitiikan oikeudenmukaisuuden arviointi –raportist (“Šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâ árvuštállâm”, Kivimaa ym. 2023) oovdânpuáhtojeh árvuštállâmkoččâmušah, maid puáhtá ávhástállâđ šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâ árvuštállâm oovdedmist. Raapoort toorjân olâšuttui čonâsjuávkupargopáájái ráidu, mast láá lasetiäđuh raapoort labdosist.
- Oikeudenmukainen energiasiirtymä aluetasolla –muštottemčálusist (“Vuoigâlâš energiasirdum kuávlutääsist”, Lund 2023) tarkkuustállojeh energiasirdum vaiguttâsah kuávlutääsist Suomâst. Keččâmkuávlun láá energia- já ekonomâliih vaiguttâsah, sehe maht nubástusâst máhđulávt šaddee kuávlulii ekonomâlii epivuoigâlâšvuodâ puávtáččij tivvoođ.
- Vuáhádumân vuáijum pargopakettist hámmejjii ohtsis 16 vuoigâlâšvuotâ vuáhádum indikaattorid, moiguin analysistii sierâ riijkâi já kaavpugij vuáhádumvuávámijd. Analyys puátuseh kávnvojeh Juhola ji. (2022) artikkâlist. Suomâkielân lasetiäđuh meiddei Šonjádâhpaaneel blogist.
- Aalmugjesânij uáinuid Suomâ šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâst čielgâdii aalmugjeessânkoijâdâlmáin. Amnâstâh čuákkejui šleđgâlâš koijâdâlmân kesimáánust 2022 kuulmâ väljejum tutkâmuškuávlust: Helsigist, Tave-Poođâenâmist já Eidusâš-Suomâst. Koijâdâllâm vástádâsâid analysistii kvantitatiivlijn, kvalitatiivlijn já päikkitiätumonâttâlmijguin. Koijâdâllâm puátuseh oovdânpuáhtojeh Kansalaisten kokemukset Suomen ilmastopolitiikan oikeudenmukaisuudesta -raportist (“Aalmugjesânij feerimeh Suomâ šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâst”, Vainio ji. 2023).
- Algâaalmug sâmmilij eromâškoččâmušâid šonjádâhpolitiik vuoigâlâšvuodâst sehe šonjádâhnubástusân vuáhádum- já ton coggâmpolitiikist tarkkuustállii Oulu ollâopâttuv pirâstievâsvuodâ já kepispuácvuodâi tutkâmuškuávdâš CERH pargopakettist. Pargopakkeet tehálumos puátuseh láá puohtum oovdân taan muštottemčálusist.

Puoh haavâ almostitmeh kávnvojeh šonjádâhpaaneel viermisijđoin:

<https://www.ilmastopaneeli.fi/ilmastopolitiikan-oikeudenmukaisuus/>.

8. KÄLDEEH

Biologláš maangámuáđusášvuotân kyeskee almassopámuš. 78/1994. Finniimist (suomâkielân): https://finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1994/19940078/19940078_2

Boyle, A. (2018). Climate change, the Paris agreement and human rights. *International and Comparative Law Quarterly*, 67(4), 759–777. <https://doi.org/10.1017/S0020589318000222>

Cohen, J., Pulliainen, J., Ménard, C.B., Johansen, B., Oksanen, L., Luojus, K. & Ikonen, J. 2013 "Effect of reindeer grazing on snowmelt, albedo and energy balance based on satellite data analyses", *Remote Sensing of Environment*, vol. 135 pp. 107-117.

Espoo sopámuš. Asáttâs staatâi raajijd rasteldittee pirâsvaiguttásâi árvuštálmân kyeskee almassopámuš vuáimánpyehtimist 67/1997.

Fjellheim, E. M. (2022). *Green colonialism, wind energy and climate justice in Sápmi*. IWGIA - International Work Group for Indigenous Affairs. <https://www.iwgia.org/en/news/4956-green-colonialism,-wind-energy-and-climate-justice-in-s%C3%A1pmi.html>

Furberg, M. (2016). Towards the Limits – Climate Change Aspects of Life and Health in Northern Sweden. In *Umeå University medical dissertations*. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-126949>

Šonjádâhlaahâ 432/2022. Finniimist (suomâkielân): <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2022/20220423>.

Haldáttâs iävtuttâs ovdâskoodán laahân luosâpivdo meriágásii kieldimist Tiänujuuvâ čácáduvâst. HE 56/2022. Finniimist (suomâkielân): <https://finlex.fi/fi/esitykset/he/2022/20220056>.

Haldáttâs iävtuttâs ovdâskoodán sämmilij kulttuurjiešhaaldášmân kyeskee njuolgádušâi vâldimist suomâ haldáttâsháámán já eres lahâaasâtmân. HE 248/1994. Finniimist (suomâkielân): <https://www.finlex.fi/fi/esitykset/he/1994/19940248>

Human Rights Committee 1994. CCPR General Comment No. 23: Article 27 (Rights of Minorities)

Human Rights Committee 2022. Views adopted by the Committee under article 5 (4) of the Optional Protocol, concerning communication No. 3624/2019, CCPR/C/135/D/3624/2019, (September 22 2022).

Ilmari Länsman ji. vs. Suomâ, No. 511/1992. Communication No. 511/1992, U.N. Doc. CCPR/C/52/D/511/1992 (1994).

Jaakkola, J. J. K., Juntunen, S., & Näkkäläjärvi, K. (2018). The Holistic Effects of Climate Change on the Culture, Well-Being, and Health of the Saami, the Only Indigenous People in the European Union. *Current Environmental Health Reports*, 5(4), 401–417. <https://doi.org/10.1007/s40572-018-0211-2>

Kaiser, N., Näckter, S., Karlsson, M., & Renberg, E. S. (2015). Experiences of Being a Young Female Sami Reindeer Herder. *Journal of Northern Studies*, 9(2), 55. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-119918>

Kaarlejärvi, E., Hoset, K.S. & Olofsson, J. 2015 "Mammalian herbivores confer resilience of Arctic shrub-dominated ecosystems to changing climate", *Global Change Biology*, vol. 21 no. 9, pp. 3379-3388.

Kivimaa, P., Heikkinen, M., Huttunen, S., Jaakkola, J. J. K., Juhola, S., Juntunen, S., Kaljonen, M., Käyhkö, J., Leino, M., Loivaranta T., Lundberg, P., Lähteenmäki-Uutela, A., Näkkäljärvi, K., Sivonen, M. H., Vainio, A. 2023. Ilmastopoliitikan oikeudenmukaisuuden arviointi. Suomâ šonĵâdâhpaaneel raapoor 1/2023.

Alemus riehti 2022. KKO:2022:26. Finniimist (suomâkielân):
<https://korkeinoikeus.fi/fi/index/ennakkopaatokset/kko202226.html>

Käyhkö, J. & Hortskotte, T. 2017 *Reindeer husbandry under global change in the tundra region of Northern Fennoscandia*, University of Turku, Turku.

Laahâ sämitiggeest 974/1995. <http://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1995/19950974>

Luándusuojâlemlaahâ 9/2023. Finniimist: <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2023/20230009>

Meccihaldättâs 2022. Sämmilij päikkikuávlu luánduriggodâhvuávám 2022-2027. Meccihaldättâs, Vantaa.
<https://julkaisut.metsa.fi/fi/julkaisut/show/2649> (suomâkielân)

Näkkäljärvi, K., Juntunen, S., & Jaakkola, J. J. K. (2020). *SAAMI – Saamelaisten sopeutuminen ilmastonmuutokseen -hankkeen tieteellinen loppuraportti*. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-287-930-1>

Näkkäljärvi, K., Juntunen, S., & Jaakkola, J.J. K. (2022). Cultural Perception and Adaptation to Climate Change among Reindeer Saami Communities in Finland. In *Climate Cultures in Europe and North America: New Formations of Environmental Knowledge and Action* (pp. 103–126). Routledge.

Newell, P., Srivastava, S., Naess, L. O., Torres Contreras, G. A., & Price, R. (2021). Toward transformative climate justice: An emerging research agenda. In *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change* (Vol. 12 Issue 6). <https://doi.org/10.1002/wcc.733>

NVE 2023. Davvi vindkraftverk. Finniimist:
<https://www.nve.no/konsesjon/konsesjonssaker/konsesjonssak/?id=4606&type=a-1>

Office of the High Commissioner for Human Rights. (2015). *Understanding Human Rights and Climate Change. Submission of the Office of the High Commissioner for Human Rights to the 21st Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change*.

Olofsson, J., Oksanen, L., Callaghan, T., Oksanen, T. & Suominen, O. 2009 "Herbivores inhibit climate-driven shrub expansion on the tundra", *Global Change Biology*, vol. 15 no. 11 pp. 2681-2693.

PeVL 91/2021 vp = Vuáđulahâvâljukodde 91/2021 vp. Vuáđulahâvâljukode ciälkkámuš haldättâs iävtuttâsâst ovdâskoodán laahân luosâpivdo meriáigásii kieldimist Tiänujuuvâ čácâduvâst.

Sämitigge 2019. Sämmilij lohomeeri ive 2019 vaaljâin. Lovottâh. Sämitigge, Aanaar.

Sämitigge 2023. Ciälkkámuš haldättâs iävtuttâsâst ovdâskoodán laahân luosâpivdo meriáigásii kieldimist Tiänujuuvâ čácâduvâst HE 289/2022 vp. Dnro: 34/D.a.4/2023.

Stoor, J. P. A., Kaiser, N., Jacobsson, L., Renberg, E. S., & Silviken, A. (2015). “We are like lemmings”: making sense of the cultural meaning(s) of suicide among the indigenous Sami in Sweden. *International Journal of Circumpolar Health*, 74(0). <https://doi.org/10.3402/ijch.v74.27669>

United Nations 2023. Department of Economic and Social Affairs: Indigenous people. Climate change. <https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/climate-change.html>

Suomâ vuáđulaahâ 731/1999. Finniimist: <https://www.finlex.fi/fi/laki/ajantasa/1999/19990731> (suomâkielân).

Pirâsministeriö 2017. Staatâi raajijd rastelditte pirâsvaiguttâsâi árvuštálmân kyeskee almossojámuš (E/ECE/1250), almottâs Taažâ pirâsvirgeomâháást Davvi-pieggávyeimihavâ já tast ohtân muulsâiähtun Ucjuuhân vuávájum vyeimijoođoos YVA-monáttálmist. Finniimist: <https://www.lausuntopalvelu.fi/FI/Proposal/Participation?proposalId=3bee0b3a-de34-42c3-9fc3-582a8c24746c>

Statâräädi asâttâs sâmmilii šonjâdâhrâädist 435/2023.

Valtioneuvosto 2022. Valtioneuvoston selonteko kansallisesta ilmastomuutokseen sopeutumissuunnitelmasta vuoteen 2030. Hyvinvointia ja turvallisuutta muuttuvassa ilmastossa. Finniimist: <https://mmm.fi/delegate/file/113950>.

Willox, A. C., Stephenson, E., Allen, J., Bourque, F., Drossos, A., Elgarøy, S., Kral, M. J., Mauro, I., Moses, J., Pearce, T., MacDonald, J. P., & Wexler, L. (2015). Examining relationships between climate change and mental health in the Circumpolar North. *Regional Environmental Change*, 15(1), 169–182. <https://doi.org/10.1007/s10113-014-0630-z>

Pirâshaldáttuv ravvuuh 1/2011. Akwé: Kon -ravvuuh. Pirâsministeriö, Helsig. <https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/handle/10138/41525>

Äärelä vs. Suomâ 1997. Communication No. 779/1997 (4 February 1997), CCPR/C/73/D/779/1997

© Suomâ šonġâdâhpaaneel

Suomâ šonġâdâhpaaneel almostitmeh 6/2023
Muštottemčáálus

Šonġâdâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ algâalmug sâmmilij tááhust

Tahheeh:
Klemetti Näkkäljärvi, Suvi Juntunen, Jouni J.K. Jaakkola

Jurgâlem: Neeta Jääskö

ISSN: 2737-0984
ISBN: 978-952-7457-25-2
DOI:

Referensraavâ:
Näkkäljärvi, K., Juntunen S., Jaakkola J.K. 2023. Šonġâdâhpolitiik vuoigâlâšvuotâ algâalmug sâmmilij tááhust. Suomâ šonġâdâhpaaneel almostitmeh 6/2023.

Suomâ šonġâdâhpaaneel oovded tiettuu já politiik koskâsii vuárusavâstállâm šonġâdâhkoččâmušâin. Tot addel avžuuttâsâid haldâttâs šonġâdâhpoolitlâš miáradâstohâmân já nanosmit maangâtiedâlii toimâmvyevi šonġâdâhtiettuin. Šonġâdâhpaaneel čielgâdâsah já arvâlusah tahhojeh tiedâlijn vuádustâsâiguin.

info@ilmastopaneeli.fi

www.ilmastopaneeli.fi

[@Ilmastopaneeli1](https://twitter.com/Ilmastopaneeli1)